

*De vroegste geschiedenis van Byzantium.
Formatie, kolonisatie en bewoning van de Βοσπόριος ἄκρα*

Hic locus est gemini ianua vasta maris (Ovid. Trist. 1.10.32)

Grote steden danken hun opkomst in het algemeen aan hun natuurlijke ligging nabij een belangrijke handelsroute. Zo is Rome gelegen op het kruispunt van de Tiber, die het Italische binnenland met de zee verbindt, en de belangrijkste landroute tussen noord en zuid Italië, die over het Tibereiland voerde. Zo ook is het gesteld in Parijs waar een eilandje in de Seine reeds een relatief gemakkelijke oversteek tussen de beide rivieroeveren mogelijk maakte toen de stad nog bekend was onder haar Keltische naam Lutetia. In de noordelijke Nederlanden luidde de bouw van een dam in een onbeduidende zijtak van de Rijn de opkomst in van het grootste handelsimperium van de zeventiende eeuw, omdat het de overslag van goederen mogelijk maakte in de beschutte omgeving van het IJ.

Maar is een gunstige ligging met betrekking tot handelsroutes voldoende om de grootheid van een stad te garanderen? Met andere woorden, is iedere gunstige locatie een metropool *waiting to happen*?

Op het eerste gezicht is Constantinopel bij uitstek een stad die deze vraag bevestigend lijkt te beantwoorden. Gelegen op het kruispunt tussen Azië en Europa, de Middellandse en de Zwarte Zee, lijkt de stad van nature geroepen een leidende rol in de wereldgeschiedenis te spelen. Beroemd is de orakelspreuk van Delphi – ongetwijfeld apocrief, maar daarom niet minder relevant – waarin de bewoners van Megara, moederstad van Byzantium, de god verzochten om een geschikt gebied aan te wijzen om een nieuwe stad te stichten. “Tegenover de blinden,” kwam het antwoord van Apollo, waarmee hij kennelijk doelde op de inwoners van Chalcedon die hun stad zeventien jaar eerder op een steenworp afstand aan de oevers van de Propontis hadden gesticht en daarbij de unieke locatie van de latere Romeinse hoofdstad volledig over het hoofd hadden gezien.¹

Toch is de dominantie van de stad een relatief laat fenomeen. Het behoeft in deze bundel geen nadere uitleg dat de keuze van Constantijn voor deze locatie een direct gevolg was van haar geopolitieke belang; het centrum van de macht was reeds tijden naar het welvarende oosten aan het opschuiven en een tweede hoofdstad, op afstand van het politieke gekonkel van de senatoren in Rome, bood een schitterende gelegenheid om het politieke centrum te herijken. In de komende pagina's zal ik de omstandigheden waaronder het pre-Constantijnse Byzantium zich ontwikkelde aan een nadere beschouwing onderwerpen en daarbij de vraag stellen in welk opzicht de geschiedenis van de stad werd bepaald door haar natuurlijk ligging.

¹ Strab. 7.320 (Hes. Mil. 4.21). Herodotus (4.144) wijst deze uitspraak toe aan de Pers Megabazos.

1 *De geologische formatie van de Bosporus en de Βοσπόριος ἄκρα*

De Βοσπόριος ἄκρα, het schiereiland van Byzantium, is gevormd door de permanente stijging van de zeespiegel sinds het einde van de laatste IJstijd (ca. 10.000 jaar geleden). Het stijgende water zorgde er enerzijds voor dat de Zee van Marmara zich kon uitbreiden tot de huidige zuidoever van het schiereiland; langs de andere kant stroomde het zoute zeewater langzaam de delta van een inmiddels drooggevalle rivier aan de noordkant in, waardoor een lang, halvemaanvormig estuarium ontstond dat bekend staat als de Gouden Hoorn.

Hoewel de Thracische etymologie van ‘Bosporus’ niet geheel duidelijk is, kenden de Grieken er de betekenis “passage van de koe” aan toe (βούς + πόρος). Al gauw werd de zeestraat verbonden met de mythe van Io, die door Zeus in een koe was veranderd, omdat hij zijn ontrouw wilde verbergen voor Hera. Io, die over de hele wereld had gezworven, zou van Europa naar Azië zijn overgestoken via de Bosporus. Polybius meende dat “de koe” de oorspronkelijke naam van een heuvelachtig deel van de oostelijke oever was, net ten noorden van Byzantium.² Byzantijnse munten refereren regelmatig aan deze mythe door een afbeelding van een koe die over een dolfijn heen springt (zie afb. 1), waarbij de dolfijn een verwijzing is naar de Bosporus, omdat het dier hier in grote getale voorkwam.

Over het ontstaan van de Bosporus bestaat enige onduidelijkheid al kan worden vastgesteld dat ook hier het aflopen van de laatste IJstijd een doorslaggevende rol speelde. In 1997 publiceerden William Ryan en Walter Pitman een opzienbarende theorie: de Bosporus zou zijn ontstaan door een “catastrofale” doorbraak van het Mediterrane zeemassief in de richting van de Zwarte Zee, ca. 5600 voor Christus.³ Gedurende de laatste IJstijd had smeltwater de Zwarte en de Kaspische Zeebekkens in enorme zoetwatermeren veranderd die afwaterden in de Egeïsche Zee. Toen de gletsjers zich begonnen terug te trekken, verminderde aantal en volume van de in de Zwarte Zee uitmondende rivieren, waardoor de waterspiegel drastisch daalde. Daar tegenover stond dat de zeespiegel wereldwijd bleef stijgen als gevolg van de smeltende ijskap. Deze ontwikkelingen hadden tot gevolg dat de afwatering van de Zwarte naar de Egeïsche Zee aanvankelijk stil kwam te liggen en zich na verloop van tijd in omgekeerde richting voortzette; het stijgende zeeniveau in het Middellandse Zeebekken stroomde uiteindelijk over de rotsachtige drempel ten noorden van de Propontis (Zee van Marmara) naar de Zwarte Zee. Deze doorbraak had een overstroming van ongekende proporties tot gevolg: ruim 150.000 km² voorheen droog land liep onder water, waardoor de Zwarte Zee zich met name naar het noorden en westen uitbreidde (afb. 2).

Hoewel deze opeenvolging van gebeurtenissen in grote trekken is geaccepteerd, bestaat er nog onenigheid over de heftigheid en de datering van de doorbraak. Als we

² Pol. 4.43.6.

³ Ryan and Pitman (1997).

Ryan en Pitman mogen geloven, ontstond er bij de doorbraak een gigantische waterval als gevolg van het feit dat er iedere dag ruim veertig kubieke kilometer water door het nauw van de Bosporus werd geperst, ofwel tweehonderd keer het volume van de Niagara Falls: “De Bosporus schuimde, brulde en raasde op volle sterkte gedurende ten minste driehonderd dagen.” Inmiddels gaan onderzoekers er echter vanuit dat het waterpeil van de Zwarte Zee aanvankelijk hoger lag dan Ryan en Pitman aanvankelijk vermoedden (30 i.p.v. 80 m onder de zeespiegel), en dat het effect van de doorbraak dientengevolge minder dramatisch was.⁴ Volgens een recente studie geschiedde de doorbraak bovendien geleidelijker en wellicht ook een stuk eerder, rond 7600 v. Chr.⁵ Aangezien de Bosporus de enige plaats is waar de Zwarte Zee haar uit de omliggende rivieren ontvangen water kan lozen, is de stroom tegenwoordig weer naar de Middellandse Zee gericht.⁶

De opmerkelijke geologische context van de Bosporus heeft echter nog een ander gevolg voor de uitwisseling van water tussen de twee zeeën aan weerszijden. Weliswaar is er sprake van een netto contributie van water van de Zwarte naar de Middellandse Zee, maar men heeft al in de negentiende eeuw weten vast te stellen dat er een sterke onderstroom zich tegengestelde richting beweegt.⁷ Dit valt te verklaren uit het feit dat het water van de Zwarte Zee wordt gevoed door een keur aan rivieren en dus zoeter is dan dat van de Middellandse Zee; het zwaardere zoute water baant zich op enige diepte een weg onder de zoetere bovenstroom. Door de grillige loop van de Bosporus komt de zoutere onderstroom hier en daar aan de oppervlakte waardoor het oppervlaktewater afwisselend zoet of zout van smaak is. Deze ‘zoutwaterzakken’ waren reeds in de oudheid bekend en werden door matrozen gebruikt om uit te rusten tijdens de zware roeitocht richting de Pontus, aangezien de snelle stroom – tot wel twee meter per seconde – hier tot rust kwam of zelfs zachtjes van richting veranderde. Het navigeren tussen de verschillende stroomgebieden werd nog enigszins vergemakkelijkt, omdat de oevers aan weerszijde op gezette afstanden waren onderbroken door “heilighdommen” (ἱερά), vermoedelijk tempels voor de goden en gedenktekenen voor lokale helden.⁸ De positionering van deze vaste mijlpalen waren deels ten behoeve van het zeeverkeer aangelegd en fungeerde als een seinsysteem voor de langsvarende schepen. De overwegend noordelijke wind bemoeilijkte de doortocht overigens nog extra, wat mede verklaart waarom Byzantium, gelegen aan de zuidelijke monding, een belangrijke stad werd: de matrozen hadden hier voor het laatst de gelegenheid om aan wal te gaan voordat ze aan hun zware roeitocht moesten beginnen. Aangezien Byzantium de plek is waar de Bosporus uitmondt in de Zee van

⁴ Giosan, Filip et al. (2009).

⁵ Dorminey (2009).

⁶ Een team van Oekraïense en Russische wetenschappers heeft geopperd dat de waterstroom tussen de Zwarte en Middellandse Zee de afgelopen 30.000 jaar met tussenpozen van richting kan zijn veranderd, zie Yanko-Hombach (2007).

⁷ Onderzoek uitgevoerd door de Russische marine onder leiding van admiraal C.O. Mararov (zie Newskaja (1955), 16-17, n. 4).

⁸ Dion. Byz. *Ἀνάπλους Βοσπόρου*, *passim*.

Marmara neemt de snelheid van de stroom hier plotseling af. Als gevolg hiervan mengt zich hier het zoete oppervlaktewater met het water van de zoute onderstroom – nu eens zoet dan weer zout. Hierdoor komen er uitzonderlijk veel soorten vis naast elkaar voor wat de spreekwoordelijke Byzantijnse rijkdom aan vis verklaart.

2 *Eerste menselijke bewoning*

Over de eerste menselijke culturen in het gebied rond de Bosporus is slechts weinig bekend. Volgens Ryan en Pitman waren de eerste Neolithische beschavingen in dit gebied afkomstig uit de overstromde gebieden van het Zwarte Zeegebied. Zeker is dat er in de Bronstijd veel uitwisseling bestond tussen Europa en Azië en tussen de Zwarte Zee en het Egeïsche gebied. Vermoedelijk staken de eerste Indo-Europees sprekende volken de Bosporus in het derde millennium v. Chr. over, waarna Europa geleidelijk aan werd overspoeld de voorouders van de Grieken, Kelten, Illyriërs, Romeinen etc. Het gebied tussen de Zee van Marmara aan de ene en de Donau aan de andere kant lijkt in de loop van het tweede millennium geconsolideerd te zijn door volken met een (proto-) Thracisch dialect. Zo ressorteren in de Ilias alle Thracische koninkrijken, van Asia Minor tot het latere Macedonië, onder de noordelijke bondgenoten van de Trojanen.⁹ Thracië is buiten haar archeologische schatten voornamelijk bekend vanuit de Grieks-Romeinse traditie en dat geldt eveneens voor de pre-Griekse Bosporus, waar de Argo-cyclus rond Jason en het Gulden Vlies een blijvende stempel op heeft gedrukt. Er bestaat onenigheid of deze cyclus – zoals het geval was met de Ilias – op een Myceense traditie teruggaat. Ik betoog hieronder (§3) echter dat het aannemelijker is om de ontstaansgeschiedenis van deze cyclus te koppelen aan de Griekse kolonisatie van de Zwarte Zee in de zevende eeuw.

Wat overblijft zijn enkele indirecte aanwijzingen voor contacten tussen de Myceners van het Griekse vasteland en de Thracische bewoners rond Bosporus. Myceens aardewerk is bekend uit Noordwest Anatolië en Aegeïsch Thracië, waar een productiecentrum in de Golf van Thessaloniki gevestigd was.¹⁰ Myceense objecten zijn tot op heden bekend uit het Westen en Noordwesten van het Pontische gebied, waarbij met name wapens een belangrijke rol hebben gespeeld. Zwaarden, speren en dubbele bijlen (afb. 3) behoren tot de belangrijkste Myceense producten al is het niet altijd eenvoudig uit te maken of het gaat om import vanuit het Egeïsche gebied of om (wederzijdse?) beïnvloeding.¹¹ Voorzichtigheid is daarom geboden bij het postuleren van Myceense handelsexpedities in de richting van de Bosporus en verder.

⁹ Il. 2.844-5 (zie ook Hammond (1972), 294-296): “Maar Akamas en Peirous, de krijger, leidde alle Thraciërs, die de sterk-stromende Hellespont insluit.” Het is hier niet duidelijk of daar ook eventuele Thraciërs uit Anatolië mee worden bedoeld.

¹⁰ Zie French (1982) voor een uitgebreide behandeling (met bibliografie) van dit onderwerp. Bouzek (1990), 13 speculeert over de mogelijke aanwezigheid van Myceens aardewerk in het zuidwesten van de Zwarte Zee.

¹¹ Bouzek (1990), 15.

3 Jason en de eerste Griekse verkenners van het Pontische gebied

Pas met de zogeheten tweede Griekse kolonisatiegolf – traditioneel ingeluid door de stichting van Naxos op Sicilië in 735 v. Chr. – begonnen de Grieken de Propontis, de Bosporus en de Pontus in grote getale te bereizen en haar kusten te permanent in bezit te nemen.¹² Dat de Grieken in deze periode hun blik niet alleen op Italië gericht hielden blijkt uit de verzen van Archilochus, wiens vader Telesikles in de laatste decennia van de achtste eeuw v. Chr. het eiland Thasos tegenover de Thracische kust koloniseerde.¹³ Deze eerste Griekse nederzetting in het noorden van de Egeïsche zee betekende het begin van een permanente stroom Griekse handelaren en kolonisten die zich een weg baanden naar de voedsel- en grondstofrijke kusten van de oostelijke Balkan. Wat hierbij opvalt is dat in dit vroege stadium het belang van de Bosporus in de eerste plaats gelegen is in de doorgang tot de Zwarte Zee, niet de oversteek van Europa naar Azië.

In het Pontische bekken boden de rivierdelta's van de Don, Donau, Dnjepr en Dnjestr toegang tot een enorm achterland dat zich uitstrekte over geheel Oost-Europa. Graan, vis, wijn en later ook slaven waren belangrijke importproducten. Meer naar het oosten bood de Kaukasus een keur aan minerale grondstoffen, waaronder goud, koper, ijzer, zink en lood. De economische implicatie van het ontsluiten van dit gebied is moeilijk te overschatten en het leidt geen twijfel dat de handel met het Zwarte Zeegebied een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de ontwikkeling van de Griekse staten tot economische en culturele grootmachten.

Met name de winning van goud langs de oostkust van de Zwarte Zee sprak in de oudheid tot de verbeelding, getuige wederom de epische cyclus rond Jason, die met de Argo dit gebied bereisde om het Gulden Vlies te verwerven (en *en passant* de Kolchische Medea tot bruid te nemen). De symbolische connectie tussen de "schaking" van Medea en de Griekse *goldrush* in het oostelijke Zwarte Zeebekken is moeilijk te ontkennen, maar de Argo-cyclus handelt niet alleen over Kolchis, maar geeft een indruk van de omstandigheden en gevaren die de Grieken op weg ernaartoe konden verwachten. In die zin moet deze legende worden beschouwd als oostelijke tegenhanger van de Odyssee, waarin de hoofdpersoon een ongewis avontuur beleefd tegen de semimythische achtergrond van de het centrale Middellandse Zeegebied. Een belangrijke parallel met de Odyssee is de gevaarlijke doortocht door de Bosporus, de "Botsende Rotsen", een passage die sterk doet denken aan de Scylla en Charybdis episode, die waarschijnlijk in de straat van Messina moet worden gesitueerd. In beide gevallen moet de held een potentieel dodelijk natuurfenomeen trotseren om zijn doel te bereiken, voor Odysseus terugkeer naar zijn vaderland, voor Jason het Gulden Vlies. In de mythologische kosmos van de Argonautica is de Bosporus in meerdere opzichten een liminaal punt: het gaat hier zowel om de proef die moet worden

¹² Thuc. 6.4.1.

¹³ Archil. Fr. 5 West.

ondergaan om het doel te bereiken, als om de overgang van geciviliseerde (lees Griekse) wereld naar het fabelrijk van Medea.

Hoewel de ons meest bekende versie de relatief late (3e eeuw v.Chr.) *Argonautica* van Apollonius Rhodius is, gaat het epos zeker terug op een veel oudere, orale traditie. Aangezien Jason in de Griekse mythologische traditie één generatie vóór de Trojaanse oorlog leefde, is er wel aangenomen dat het verhaal een zeer vroege oorsprong kende ergens in het tweede millennium v.Chr.¹⁴ Aan zijn expeditie met de Argo namen naast beroemde helden als Heracles, Philoctetes, Orpheus, Castor en Pollux namelijk ook de vaders van Achilles (Peleus) en Ajax (Telamon), helden uit de Trojaanse oorlog mee. Er zijn echter belangrijke redenen om te vermoeden dat een vroege datering voor het ontstaan van de Argo traditie niet aannemelijk is – dit in tegenstelling tot de Trojaanse sage. In de eerste plaats lijkt de thematiek van de Argo-cyclus sterk te zijn beïnvloed door de *Odyssee*, wat doet vermoeden dat deze op een later tijdstip tot stand is gekomen. Waar Homerus zijn *Ilias*-thema onmiskenbaar aan een veel oudere traditie ontleende, ligt het meer voor de hand dat het verhaal van de *Odyssee* door de dichter zelf is bedacht, vermoedelijk als direct antwoord op de historische context van zijn tijd waarin Griekse handelaren de wateren buiten de Egeïsche zee in kaart begonnen te brengen.¹⁵ Het onbekende, mythische karakter van veel episoden in de *Odyssee*, sluit goed aan bij de datering die in het algemeen voor de compositie van de Homerische epen wordt aangenomen (9^e-8^e eeuw v.Chr.), een periode waarin handelscontacten met Italië, het Nabije Oosten en Asia Minor een grote vlucht namen en de eerste, voorzichtige pogingen tot *apoikia*, kolonisatie, werden ondernomen.

Naar analogie van de *Odyssee*, kunnen we met de nodige voorzichtigheid stellen dat de historische context van de Argo-cyclus het beste past bij de latere achtste en zevende eeuw v. Chr., de periode waarin Grieken voor het eerst actief de Bosporus begonnen te bevaren en er de eerste handelsposten inrichtten, en waarin sommigen van hen zich er permanent gingen vestigen in nieuwe steden zoals Byzantium, Chalcedon en Sinope. Gezien het ontbreken van eenduidig bewijs voor Griekse activiteit in de periode vóór het eind van de achtste eeuw,¹⁶ is de claim dat Jason de eerste was die de Bosporus wist te bedwingen extra significant en een subtiele hint dat we hier inderdaad te maken hebben met een verhaal dat niet ver vóór de zevende eeuw is ontstaan. Aangezien het ontdekkings- en kolonisatieproces in het Pontische gebied zo'n kleine eeuw later op gang kwam dan in Italië, is het niet vreemd om te zien dat de begeleidende mythologische verhalen in zekere zin gekleurd zijn door datgene wat reeds bestond en bekend was uit de *Odyssee*.

De kolonisten die richting het noordoosten trokken, voelden klaarblijkelijk de behoefte hun eigen mythologische verhaal – voor de vroege Grieken een vorm van geschiedschrijving – aan te laten sluiten op het mythologische kader dat reeds in het

¹⁴ Bouzek (1990), 15.

¹⁵ Ruijgh (1995), bijz. 36-39.

¹⁶ Tsetskhladze (2004), 10, n. 8.

moederland bestond en daar dus ook begrepen kon worden. Op deze wijze konden de kolonisten van de Pontische regio's hun claim een vast onderdeel van de Griekse culturele traditie te zijn, kracht bij zetten. Daarbij maakten zij gebruik van het meest voor de hand liggende en vanuit propagandistisch oogpunt meest effectieve middel om ethnische verwantschap aan te tonen, namelijk het invoegen van de eigen held in de genealogiën die reeds elders als min of meer vaststaand werden beschouwd.¹⁷ Door Heracles, Telamon, Peleus en de andere helden van het moederland in de Argo te laten plaatsnemen, raakte de nieuwkomer Jason onlosmakelijke verbonden met een oeroude traditie en wonnen de nieuwe Pontische steden aan aanzien.

4 De kolonisatie van het Pontische gebied en de stichting van Byzantium

De vroege interesse van de Grieken in het Pontische gebied heeft mogelijk nog rond 700 v.Chr. geleid tot de eerste voorzichtige pogingen tot kolonisatie op de oostelijke en zuidelijke kusten van de Zwarte Zee; tenminste, als wij de literaire testimonia mogen vertrouwen. Archeologische bewijs voor een Griekse aanwezigheid is er pas vanaf ongeveer 660 v.Chr., een discrepantie die tot heftige controverses heeft geleid (afb. 4).¹⁸ Het is mogelijk dat eerdere pogingen tot kolonisatie aan het eind van de achtste eeuw gefrustreerd werden door de op drift geraakt Kimmeriërs, een volk dat traditioneel in de Kaukasus werd geplaatst maar recentelijk is verplaatst naar het oosten van Klein Azië. In 696/5 vielen zij vanuit het oosten het Phrygische rijk van Mi-ta-a (Midas?) binnen dat in een aantal kleinere koninkrijken uiteenviel. De Lydische koning Gyges was waarschijnlijk een lokale machthebber die het gebied rond Sardis aan de Meander wist te stabiliseren en daarmee de basis legde voor het Lydische koningshuis. In 665 wist de nieuwe Lydische koning de Kimmeriërs voorlopig terug te dringen, maar verloor niettemin twintig jaar later het leven tijdens een hernieuwd treffen. Herodotus meldt dat met name Gyges' opvolgers Ardys en Alyattes het nog regelmatig zwaar te verduren hadden van deze Kimmeriërs, de eerste zou zelfs tijdens een belegering van de Lydische hoofdstad aan zijn einde zijn gekomen.¹⁹

De meest plausibele oplossing voor de discrepantie tussen de historische en archeologische bronnen voor de stichting van de eerste Pontische koloniën is dat met het verdwijnen van het Phrygische rijk ook de stabiele omgeving voor nieuwe nederzetting aan de Propontis en Pontus Euxinus teniet werd gedaan. Pas met de opkomst van Gyges in 660 v.Chr. verdween het gevaar aan de noordkusten van Klein Azië en konden de Griekse handelaar-kolonisten terugkeren. Dit gebeurde deels in de

¹⁷ Voor een lucide uiteenzetting van dit principe met betrekking tot een aantal van de meest bekende Griekse mythes (niet de Argonautica), zie Hall (1997).

¹⁸ Tsjetskhladze (2004), 113: "We are, at present too far removed from the conclusion of a general academic cease-fire in this region."

¹⁹ Herod. 1.15. Zie Tsjetskhladze (2004), 115-116.

richting van reeds eerder gestichte nederzettingen zoals Sinope in Paphlagonië, maar ook in de vorm van een nieuwe reeks nederzettingen, waaronder ook Byzantium. Deze hernieuwde kolonisatiegolf is wellicht het gevolg geweest van een actieve politiek van de Lydische koningen, die de Griekse kolonisten uitnodigden om de kusten van hun gebied met nieuwe steden te komen versterken tegen de nog steeds reële dreiging van de Kimmeriërs.

Byzantium zelf was gesticht door kolonisten uit Megara, die op hun beurt verdreven waren uit hun moederstad. Traditioneel werd aangenomen dat een zekere zekere Byzas de kolonisten had aangevoerd. Rond zijn persoon ontstond een heldenverering die gedurende de hele Grieks/Hellenistische periode voortduurde. Byzas was ongetwijfeld geen historische figuur maar een eponieme held, een figuur wiens naam afkomstig is van het toponiem in plaats van andersom. Van de verering van zijn figuur ging een emblematische werking uit, waardoor hij, naast Athena, vereerd kon worden als schutspatroon van de stad. Zijn beeltenis werd regelmatig gebruikt op munten (afb. 5), maar opvallend genoeg niet vóór het einde van de Klassieke periode. Dit versterkt de indruk dat zijn personage een latere constructie is, passend in een wijdverbreide Hellenistische trend om steden te personifiëren.

Reeds in de eerste decennia van de zevende eeuw voor Christus had de stad een derde van haar territorium aan het naburige Korinthe moeten afstaan met een ondraaglijk grote bevolkingsdruk als gevolg.²⁰ De oorlog met Korinthe was waarschijnlijk echter evenzeer door concurrerende handelsbelangen ingegeven als door grensconflicten. Beide steden zijn gunstig gelegen op de isthmus die de Peloponnesos met het Griekse vasteland verbindt. Hierdoor bezaten beide steden zowel een noordelijke haven aan de Korinthische als een zuidelijke haven aan de Saronische Golf. Deze omstandigheid maakte beide steden aangewezen overslagplaatsen voor goederen die langs de Italiaans-Egeïsche handelsroute werden uitgewisseld (de alternatieve route om kaap Tainaron in het zuiden van de Peloponnesos werd in de oudheid onbetrouwbaar geacht). De ontwikkeling van Korinthe en Megara tot voorname haltes op deze belangrijke route bracht hun inwoners al vroeg in contact met het Pontische gebied. Toen de Korinthiërs in de loop van de zevende eeuw de overhand op hun burens begonnen te krijgen, zag een deel van de Megarenzers zich gedwongen elders een goed heenkomen te zoeken. Hun door de handel opgedane kennis van de Bosporus stelde hen in staat tijdig een aantal strategische posities in dit gebied voor zich op te eisen.

In 677/6 v.Chr. werd Chalcedon – de stad der blinden – gesticht en zeventien jaar later, in 660/59, Byzantium.²¹ Deze dateringen, die gebaseerd zijn op literaire bronnen, stroken goed met de kleine hoeveelheid Grieks aardewerk die men uit deze tijd in de buurt van het Topkapi museum in Istanbul heeft gevonden.²² Hoe het met de

²⁰ Legon (1981), 66-77.

²¹ Eusebius *Ol.* 23.4; 30.3 stelt dat Chalcedon 50 jaar na Megara Hyblaia (727/6, Thuc. 6.4.1) op Sicilië werd gesticht; voor de zeventien tussenliggende jaren, zie Her. 4.144. Johannes Lydus *Rom. Mag.* 3.20 geeft overigens als alternatieve datering 629/8.

²² Hind (1998), 133.

inheemse bewoning van de Βοσπόριος ἄκρα was gesteld ten tijde van de Megarische kolonisatie is onduidelijk. Nabij de Acropolis van Byzantium zijn sporen van bewoning gevonden die tot 6000 v. Chr. terug gaan. Onduidelijk is echter of het schiereiland ook in de instabiele periode tussen ca. 1200 en 700 v. Chr. bewoond was. Als dit het geval was, dan zal het waarschijnlijk om een Thracisch sprekende bevolking zijn gegaan die voor de Griekse kolonisedruk heeft moeten wijken.

De eerste Griekse nederzettingen in het (Pro-) Pontische gebied verschilden in een belangrijk opzicht van hun soortgenoten in Magna Graecia. Waar steden als Syracuse, Sybaris en Taras zich al snel na hun stichting meester maakten van een groot territorium – inclusief de inheemse bevolking om het land te bewerken – waren de noordoostelijke koloniën gedwongen zich bescheidener op te stellen. De nabijheid in het zuiden van machtige Anatolische koninkrijken met een sterk gecentraliseerde macht enerzijds (denk aan Phrygië, Lydië en het Perzische Rijk) en de gevreesde Thracische stammen in Europa en Bithynië, zorgde voor een beperkt expensief beleid op het land en een bijzondere specialisatie op het gebied van de handel. Het is in dit opzicht noemenswaardig dat Byzantium, voor zijn transformatie tot rijkshoofdstad, nauwelijks een noemenswaardige *χώρα* bezat. Het feit dat enkele noordoostelijke koloniën desalniettemin uitgroeiden tot middelgrote poleis, is dus voornamelijk te danken geweest aan de uitwisseling van goederen tussen de aan de Zwarte Zee grenzende gebieden en de Middellandse Zee. Steden als Sinope in Paphlagonië en Olbia in Dacië fungeerden dan ook als depot (*emporion*) voor een enorm achterland.

De opkomst van Byzantium is weliswaar sterk verbonden met de steden in het Pontische gebied, maar wijkt er ook in een belangrijk opzicht van af. In tegenstelling tot Synope en andere steden, was Byzantium niet in de eerste plaats belangrijk als verzamelplaats van goederen; aan drie zijden ingesloten door zee, en in de rug bedreigd door de vijandige Thraciërs kende de stad geen noemenswaardig achterland van waaruit producten over zee verhandeld konden worden; het kon met andere woorden niet fungeren als primaire markt voor lokale goederen. De belangrijkste *raison d'être* van de stad was dan ook vanaf het begin gelegen in haar strategische ligging aan de monding van Bosporus. Met haar aanzienlijk vloot – in de tweede eeuw na Christus bestaande uit ca. 500 schepen²³ – beheerste de stad de complete Pontische handel en maakte in zekere zin het hele Zwarte Zeegebied tot haar achterland. Het feit dat Byzantium als secundaire markt toch een belangrijke overslagplaats van goederen kon worden, hangt deels samen met de dwingende positie van de stad, maar was evenzeer te danken aan de superieure natuurlijke haven die de stad in de inham van de Gouden Hoorn bezat.

De legendarisch gunstige ligging van Byzantium kent echter ook een keerzijde. De nabijheid van Byzantium tot de visrijke wateren van de Bosporus en Propontis staat in schril contrast met de afwezigheid van drinkbaar water – althans in de directe omgeving van de Acropolis (zie onder, § 6). De dichtstbijzijnde zoetwaterbron was de Lykos, een kleine riviertje dat parallel loopt aan de Gouden

²³ Cass. Dio 75.11.3.

Hoorn en uitmondt in de Zee van Marmara. De moeilijke toegang tot zoetwater relativeert dan ook enigszins de spreekwoordelijke “blindheid” van de kolonisten uit Chalcedon, die de superieure ligging van de Βοσπόριος ἄκρα over het hoofd zouden hebben gezien. In werkelijkheid moeten de eerste bewoners van Byzantium bijzonder veel moeite hebben gehad om in hun dagelijkse waterbehoefte te voorzien, in het bijzonder ten tijde van belegering, aangezien dan zelfs de wandeling naar de Lykos – toch een klein uur lopen vanaf de stadskern – onmogelijk was. Het is dus niet vreemd dat de Byzantijnen al vroeg bedreven waren in het bouwen van kunstmatige waterbekkens, culminerend in de beroemde Grote Cisterne van Justinianus (527-565 n. Chr.) met een capaciteit van 100.000 m³.

5 *Byzantium, speelbal van de geschiedenis*

De fenomenale strategische ligging van Byzantium loopt logischerwijs als een rode draad door de geschiedenis van de stad. Reeds vanaf de eerste Atheense Zeebond begerden buitenlandse mogendheden de toegangspoort tot de Zwarte Zee in handen te krijgen. Sindsdien, is er dan ook feitelijk geen sprake meer geweest van Byzantijnse autonomie tot aan de herstichting van de stad als Constantinopel.

Met de beëindiging van de Tweede Perzische Oorlog (479 v. Chr.) presenteerde Athene zich nadrukkelijk als leider van de staten rond het Egeïsche gebied en kwam daardoor natuurlijkerwijs in conflict met Sparta, dat tot dan toe de hegemonie op het Griekse vasteland in handen had. Voor Athene was de onderwerping van het Dorische Byzantium in twee opzichten van levensbelang. De Atheense staatsman Themistocles had direct na de beëindiging van de oorlog begrepen dat zijn stad zich nooit te land zou kunnen verweren tegen de goed geoliede vechtmachine van de Spartanen. Om die reden bouwde hij sterke muren die hij de Atheners in record tempo liet aanleggen, terwijl hij de aandacht van de Spartanen afleidde. Enige tijd later bouwde Pericles voort op het werk van zijn voorganger door eerst twee, later drie lange muren van de stad naar de havens van Pireus en Phaleron aan te leggen. Hierdoor werd de stad min of meer immuun voor Spartaanse strafexpedities, mits de voedselvoorziening over zee kon worden veilig gesteld. In deze voorwaarde voorzag de Delisch-Attische Zeebond (479-404 v. Chr.), een bondgenootschap dat oorspronkelijk was opgericht om de Perzische dreiging het hoofd te bieden. Vrijwel alle Egeïsche poleis waren hiervan lid, ook degenen die voorheen aan de Perzen onderworpen waren geweest of die, zoals bij deels bij Byzantium het geval was, hadden gecollaboreerd (“gemediseerd”) met de vijand, tijdens de grote expeditie van Xerxes in 480 v. Chr.²⁴ Aldus ontstond het eerste vrijhandelsgebied ter wereld, onder leiding van Athene, dat wel, en met een gemeenschappelijke munt, de Atheense uil. Voor de deelnemende staten bevatte de zeebond dus een aantal aantrekkelijke aspecten, al moet de jaarlijkse “contributie” die

²⁴ Herod. 4.138. De Perzische koning liet de stad echter enige tijd later boeten voor de vernietiging van de brug over de Bosporus.

men verplicht was aan Athene te betalen (tijdens de jaarlijkse Dionysia) in de loop van de vijfde eeuw een steeds zwaardere last te zijn geworden.

Hoewel Byzantium zeker niet tot de grotere metropolen van de bond behoorde, betaalde Byzantium een bijzonder grote contributie aan de bondskas, 15 talenten op een totaal van 460 door zo'n 300 contribuanten opgebracht in het midden van de vijfde eeuw. Hieruit kan indirect de grote economische potentie van de stad worden afgeleid. Maar de Byzantijnse contributie was slechts van secundair belang voor de Atheners. Veel belangrijker was het feit dat de stad de graantoevoer naar Athene veiligstelde, aangezien de constante de stad op ieder moment van zijn eigen landbouwgebied kon worden afgesneden door de continue dreiging van de Spartanen. Maar ook andere goederen uit de Zwarte Zee, zoals goud, koper, ijzer, vis en wijn waren essentieel voor het in stand houden van de economie in het Egeïsche gebied. Byzantium zelf profiteerde intussen evenzeer van haar rol als doorvoerhaven, getuige de hoge afdracht die het aan Athene kon betalen, maar ook het feit dat die contributie steeds hoger werd, een indicatie dat de economie van de stad expandeerde. Desalniettemin zorgde de toenemende onvrede over de hoge contributie ten tijde van de Peloponnesische Oorlogen (431-404 v.Chr.) ervoor dat Byzantium in 411 v. Chr. definitief overliep naar het Spartaanse kamp.

In zekere zin leidde deze gebeurtenis het einde van het Atheense imperium in. Weliswaar stichtte Alcibiades al gauw een nieuwe tolplaats in de Bosporus, tegenover Byzantium in Chrysopolis, maar de Atheense houtgreep op de Pontische handel was aangetast en zou een Achilleshiel blijken te zijn in het verder verloop van de oorlog.²⁵ Athene moest een steeds groter deel van zijn vloot in de regio beschikbaar houden, waardoor het elders niet in staat was in het offensief te treden. Toen de Spartanen in 405 v. Chr, gefinancierd door de Perzische satraap, een vloot wisten te bouwen die zich kon meten met de Atheense, kwam het tot een laatste treffen bij de monding van het riviertje Aigospotami, tegenover Abydos aan de noordkust van de Hellespont. Tegen het advies van de vroegere commandant Alcibiades, besloten de Atheense generaal de Spartanen slag te bieden om vervolgens verpletterend te worden verslagen. Zonder vloot was het nog een kwestie van tijd voordat Athene zich moest overgeven aan de vijand.

Na Athene wisselde Byzantium nog ettelijke malen van gebied, maar steeds wist het zijn unieke ligging te gebruiken om gunstige condities af te dwingen, waardoor de stad kon blijven gedijen. Toch duurde het tot de derde eeuw n. Chr. voordat Byzantium, naast haar rol als handelsstad, zich ook als regionale metropool begon te ontwikkelen. Een kort overzicht van de topografie van Byzantium werpt licht op de langzame expansie van de stad zelf.

²⁵ Xen. Hell. 1.1.22. Polyb. 4.44.4.

6 *Stadsplanning en topografie van Byzantium*

De topografie van het pre-Constantinische Byzantium laat zich slechts in vrij algemene trekken schetsen. De oorspronkelijke Byzantijnse nederzetting concentreerde zich waarschijnlijk in het noordoostelijke kwadrant van het schiereiland en was dus slechts aan twee zijden (Gouden Hoorn en Bosporus) door de zee beschermd (zie afb. 6). De concentratie van belangrijke heiligdommen in het uiterste noordoosten van de oude stad duidt er op dat dit de plaats was van de oudste nederzetting. Uit dit gebied zijn meerdere tempels bekend, onder meer van Artemis, Poseidon, Aphrodite en Helios. Een altaar gewijd aan Athena Ekbasia nabij de kust refereerde direct aan de succesvolle landingspoging van de eerste kolonisten onder Byzas en kan daarom als één van de oudste cultusplaatsen worden aangemerkt. De Agora was daarentegen waarschijnlijk in het zuidwesten gesitueerd, wellicht op dezelfde heuvelrug als de Acropolis, het binnenste bolwerk midden in de stad waar ook een heiligdom van Zeus lag.²⁶ De marktplaats was volgens goed Hellenistisch gebruik door vier stoas omgeven. Het Strategeion, (i.e. het kantoor van de Strategen) gesitueerd nabij de Agora, was het centrum van de politieke besluitvoering.²⁷

Beroemd waren de verdedigingswerken van de stad, naar verluid met die van Rhodos – maar na die van Messene (afb. 7) – de sterkste in de Grieks sprekende wereld.²⁸ De nabijheid van vijandige Thracische volkeren en de toenemende druk vanuit Macedonië, alsmede de constante pogingen van overzeese mogendheden zich meester te maken van de Bosporus, zorgden voor een bijzondere preoccupatie met de verdediging van de stad. Aangezien de zee slechts relatieve veiligheid bood, achtte de bevolking het noodzakelijk de omwalling ook langs de kust voort te zetten (al mocht de muur hier door de naar de kust afvallende rotspartijen lager zijn dan aan de landszijde). Lokale mythografen melden dat de legendarische stichter van de stad, Byzas, in samenwerking met Apollo en Poseidon, verantwoordelijk was voor de bouw van de muren.²⁹ Een gedetailleerde beschrijving van de muur ten tijde van Septimius Severus, doet vermoeden dat het in werkelijkheid om een project uit de vierde eeuw v.Chr. gaat, ongetwijfeld met uitbreidingen uit de Hellenistische tijd.³⁰ De buitenste muur (θώραξ) bestond uit grote, door bronzen klampen aan elkaar bevestigde, hardstenen blokken. Tegen de binnenkant waren grote hoeveelheden aarde (χώματα) en steunberen (οικοδομήματα) geplaatst met daarboven een overdekte omgang (περίδρομον), waardoor het geheel de indruk van één uitzonderlijk brede muur moet hebben geboden. Doordat de muur volgens een zigzagpatroon was aangelegd en door

²⁶ Zos. 2.31.2.

²⁷ Hes. Mil. 39.

²⁸ Paus. 4.31.5.

²⁹ Hes. Mil. 12 en Kodinos 5-6.

³⁰ Cass. Dio 75.10.3/14.4-5. De beschrijving van Dio doet sterk denken aan de Atheense stadsmuur, zoals deze vanaf de vierde eeuw in gebruik was, cf. Knigge (1991), ???.

zevenentwintig torens was versterkt, konden aanvallers gemakkelijk vanuit de kleine schietgaten die aan drie kanten van de torens waren uitgespaard, worden beschoten.

Byzantium kende meerdere havens, waaronder Neorion en Bosporion aan de noordkust, waar de loop van het landschap voor enkele natuurlijke inhammen zorgde.³¹ Deze havens hebben waarschijnlijk met de grote stadsuitbreidingen onder Septimius Severus, Constantijn en Theodosius aan belang ingeboet en raakten vanaf de late middeleeuwen in onbruik door verzilting en aanplemping. De havens waren door kettingen afgesloten en werden verdedigd door torens die op de pierarmen waren gebouwd. Langs de gehele lengte van de muren aan de zeezijde waren machines gebouwd die een vijandelijk gezinde vloot met rotsblokken onder vuur kon nemen, of zelfs met schip en al uit zee kon trekken, een systeem dat al door Pythagoras in Syracuse tegen de Romeinen was ingezet (215-213 v.Chr.).³²

De pre-Constantinische stad kende verder een onder Septimius Severus tegen de noordhelling van de Acropolis aangelegd theater en een uitgebreid thermencomplex, dat samen met het stelsel van aquaducten en cisternes onderdeel uitmaakte van de ingewikkelde hydraulische huishouding van de stad. Dezelfde keizer was verantwoordelijk voor de eerste grote stadsuitbreiding (zie afb. 6), nadat hij de stad aanvankelijk had gestraft voor haar steun aan zijn tegenstrever Pescennius Niger door haar beroemde fortificatiewerken af te breken.³³ Het beroemdste, onder Severus aangelegde bouwwerk is ongetwijfeld het hippodroom, dat nog lang na de benoeming van Byzantium tot rijkshoofdstad het belangrijkste symbool van de stad zou blijven. De grote bouwactiviteit die vanaf het bewind van deze keizer in de stad voelbaar was, markeert het einde van de relatief autonome *polis* Byzantium en kan worden gezien als een vooraankondiging van zijn snelle opmars tot één van de belangrijkste metropolen van het Romeinse Rijk.

³¹ Dion. Byz. 11.

³² Tijdens de Tweede Punische Oorlog, cf. o.a. Polybius 8.3-7; Livius 24.34.

³³ Cass. Dio 75.

7 *Conclusie*

In het kort kunnen we vaststellen dat de opkomst van Byzantium als handelsstad en later als rijkshoofdstad aan twee ongerelateerde omstandigheden te danken is geweest. Het succes van het pre-Constantinische (of liever pre-Severische) Byzantium was geheel en al gebaseerd op haar functie als overslag voor de handel met de Zwarte Zee. Het is dan ook interessant om te constateren dat de stad zelfs ten tijde van de Hellenistische koninkrijken, toen Byzantium over het algemeen binnen de invloedssfeer van Macedonië viel, geen vooraanstaande rol speelde als politiek centrum.

Dit veranderde in de late Keizertijd. Reeds ten tijde van de adoptiefkeizers (117-180 n. Chr.) was het economische zwaartepunt van het rijk langzaamaan verplaatst naar het oosten, waar steden als Ephese en Antiochië de puissante rijkdom van het Anatolische en Syrische achterland tentoonspreidde. Met de economische opmars van het oosten kwam ook politieke macht. Tegenkeizers vonden gedurende de derde eeuw steeds vaker een solide militaire basis in de bevolkingsrijke oostelijk provincies. Tegelijkertijd vroeg deze ontwikkeling om consolidering van de centrale macht en het is dan ook in dit licht dat we de eerste grote stadsuitbreiding van Septimius Severus moeten beschouwen. Door de stad te bevoordelen, hoopte hij een sterke basis te creëren op de scheidslijn tussen Europa en Azië van waaruit het roerige oosten in kon worden getoomd. Zo bezien lijkt ook de keuze van Constantijn om van Byzantium de hoofdstad van het keizerrijk te maken vooral te zijn ingegeven door de verbindende functie die de stad vervulde tussen de twee continenten. Het belang van de doorvoer naar de Zwarte Zee, voorheen de motor van het succes van de stad, speelde daarbij slechts een ondergeschikte rol. De aanwezigheid van de superieure havens zal echter zeker een rol hebben gespeeld bij Constantijn's keuze, evenals de gunstige mogelijkheden tot verdediging van het schiereiland (zie afb. 7).

8 *Illustraties*

Afbeelding 1 - Byzantijnse munt (Istanbul Archeologisch Museum).

Copyright foto: geen.

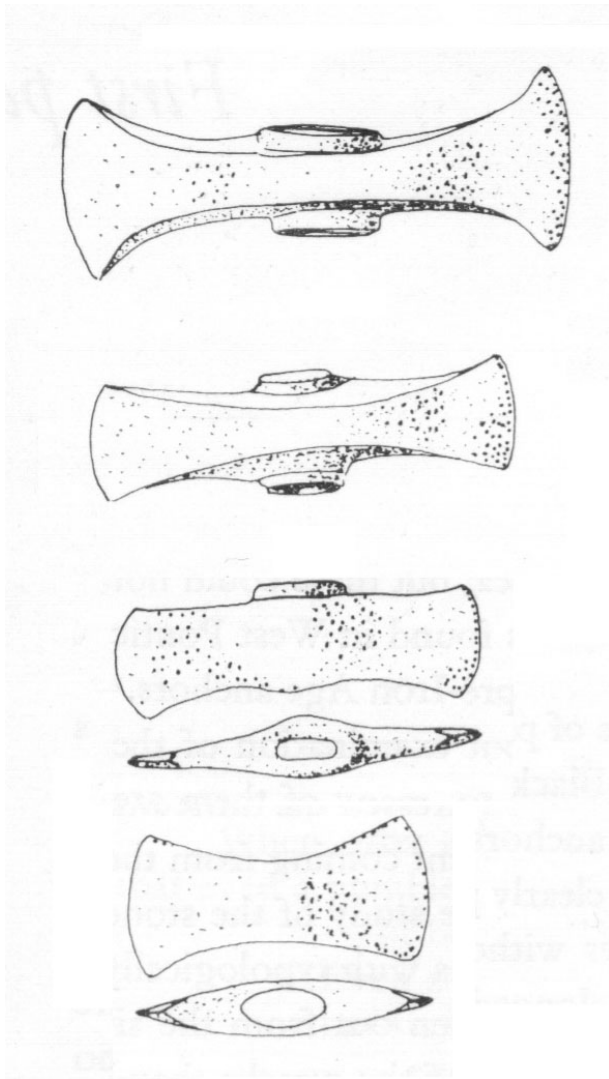
Bron: <http://www.livius.org/bn-bz/bosphorus/bosphorus.html>

Afbeelding 2 - Zoetwaterbekken op de plaats van de huidige Zwarte Zee. Laatste IJstijd.

Copyright: Geen

Bron: <http://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Black-sea-hist.png>

Afbeelding 3 – Dubbele bijlen uit het Zwarte Zeegebied (van boven naar beneden, Kilindir, Obruciste, Donaumonding, Topsham).

Copyright: Karlova Universiteit, Praag.

Bron: Bouzek 1990, afbeelding 1.

Afbeelding 4 – Griekse nederzettingen in het Zwarte Zeegebied.

Copyright: Karlova Universiteit, Praag.

Bron: Bouzek 1990, afbeelding 9.

Afbeelding 5 - Afbeelding van de mythische stichter van Byzantium Byzas op een Romeinse munt uit de tijd van Marcus Aurelius (161-180).

Copyright: geen.

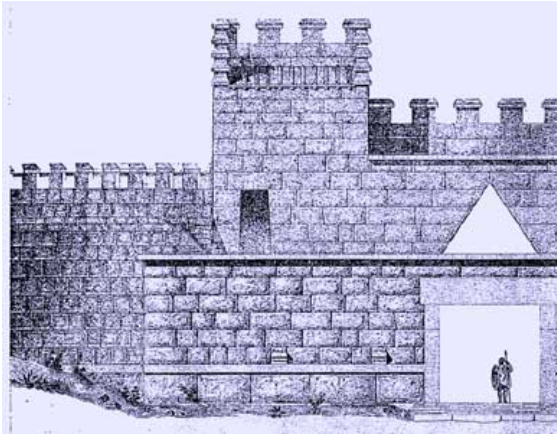
Bron:
http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7b/Coinage_with_Byzas_2nd_3rd_century_CE.jpg

Afbeelding 6 – Topografische kaart van Byzantium/Constantinopel.

Copyright foto: geen.

Bron: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0f/Constantinople_map_German.png

Afbeelding 7 – Stadsmuren van Messene, ca. 200 v.Chr.

Copyright: geen

Bron: <http://www.mlahanas.de/Greeks/Cities/MesseneWalls.jpg>

9 Bibliografie

Hionides (2003)

Newskaja (1955)

Bouzek, J. (1990). *Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area*. Prague.

Dorminey, B. (2009). "'Noah's Flood' Not Rooted in Reality, After All?" *National Geographic News* 07/01/2010.

French, D. H. (1982). "Mycenaeans in the Black Sea?" *Thracia Pontica* I (1979), 19-30.

Giosan, L., F. Filip, et al. (2009). "Was the Black Sea catastrophically flooded in the early Holocene?" *Quaternary Science Reviews* 26, 1-6.

Hall, J. M. (1997). *Ethnic Identity in Greek Antiquity*. Cambridge and New York.

Hammond, N. G. L. (1972). *A History of Macedonia*. Oxford.

Hind, J. (1998). Megarian Colonisation of the Western Half of the Black Sea. *The Greek Colonisation of the Black Sea Area*. G. R. Tsetschladze. Stuttgart, 131-152.

Hionides, C. (2003). *The Greek Pontians of the Black Sea: 1300 BC - 2000 AD*. Thessaloniki.

Knigge, U. (1991). *The Athenian Kerameikos: History, Monuments, Excavations*. Athens.

Legon, R. P. (1981). *Megara, the political history of a Greek city-state to 336 B.C.* Ithaca, N.Y.

Newskaja, W. P. (1955). *Byzanz in der klassischen und hellenistischen Epoche*. Leipzig.

Ruijgh, C. J. (1995). D'Homère aux origines proto-mycénienne de la tradition épique. *Homeric Questions. Essays in Philology, Ancient History, and Archaeology, Including the Papers of a Conference Organized by the Netherlands Institute at Athens (15 May 1993)*. J. P. Crielaard. Amsterdam, 1-96.

Ryan, W. B. F. and W. C. Pitman, III (1997). "An Abrupt Drowning of the Black Sea Shelf." *Marine Geology* 138, 119-126.

Tsetschladze, G. R. (2004). Greek Penetration of the Black Sea. *The Archaeology of Greek Colonisation*. G. R. Tsetschladze. Oxford.

Yanko-Hombach, V. (2007). *The Black Sea Flood Question: Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*. Berlin.